

Kur'ân'da Tefekkür Üzerine Bir Deneme

An Essay on Contemplation in the Qur'an

● Hasan TANRIVERDİ^a

^aİslam Ahlakı BD,
Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ordu, TÜRKİYE

Received: 13.10.2017

Received in revised form: 17.11.2017

Accepted: 17.11.2017

Available online: 21.11.2018

Correspondence:

Hasan TANRIVERDİ
Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Ahlakı BD, Ordu,
TÜRKİYE/TURKEY
hasantanriverdi@odu.edu.tr

ÖZ Tefekkür/düşünme, felsefi literatürde, insan olmanın kendisiyle anlam kazandığı kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira insanı diğer canlılardan ayıran en önemli nitelik olarak, düşünme kabiliyetine sahip olması kabul edilmektedir. Bu niteliği sayesinde eşyanın hakikatini kavrama çabası içerisine giren insan, hayatını bu çaba sonucunda elde ettiği veriler doğrultusunda tanzim etmekte, hatta tabiata yön verebilmektedir. Tabiatı gereği akıl sahibi olan ya da düşünme niteliği tabiatı ile özdeşleşen insan, “düşünen canlı” olarak tanımlanmaktadır. Kur'ân'ı Kerim'e baktığımızda da insanın akıl sahibi bir varlık olduğuna sık sık vurgu yapıldığını, olay ve olgular üzerinde tefekküre davet edildiğini, insanın yaratılış gayesini ancak aklını doğru şekilde kullanması sayesinde gerçekleştirebileceğine dikkat çekildiğini görmekteyiz. Bu nedenle insanın bizzat kendi varlığı, yer, gök ve onlarda bulunanlar hakkında tefekkür teşvik edilerek, buradan Allah'ın varlık ve birliğini kavramaya geçilmesi istenmektedir. Bu anlamda âlemde yer alan her bir şey, üzerinde tefekkür edilmesi gereken bir öge olarak karşımıza çıktığı gibi Allah'ın varlığının açık bir ispatı durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Tefekkür; Kur'ân; akıl; mahlûkât; yeryüzü; insan

ABSTRACT Thinking, in the philosophical literature, is a concept that finds meaning through human existence. It is accepted that the most important feature that distinguishes a human from another living being is that he/she has the ability to think/contemplate. Human, striving to grasp the essence of existence thanks to this feature, arranges his life in the light of the knowledge obtained through effort; he can even design nature through his abilities. Humans, with a reasoning capacity by nature are given the ability to think; they are described as “the thinking creatures”. In the Qur'an the reasoning capacity of humans is specifically underlined, they are encouraged to contemplate on events and phenomena. It is mentioned that they can only actualize their existential mission by using their mind in a sensible way. Therefore, humans are encouraged to contemplate on their own existence besides thinking about earth, skies and existences beyond them. They are asked to proceed from this level of thinking to the level of attempting to conceive the existence and oneness of Allah. Every single object and being in this world is regarded as something to contemplate on and everything is perceived as an evidence for the existence of God.

Keywords: Thinking; Qur'an; reason; creatures; world; human

TEFEKKÜRÜN TANIMI

Tefekkür, kelime anlamı itibarıyla, insanın zihnî ve aklî faaliyeti, zihnî kendine özgü eylemi, belli bir şeyi anlamaya yönelik olarak harekete geçmesi, bir konu hakkında fikir ileri sürülmesi,¹ aklın

¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1956, c. 1. s. 235; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 128-129; Abdürrazzak Keleşani, *Şerhi-Menâzilüs-Sâairin*, (thk. Ali Şirvani), ez-Zehra, Tahran 1379/1959, s. 48.

fonksiyonel hale gelmesi demektir. Yine bilinenden hareketle bilinmeyenin kavranılmaya çalışılmasına akıl yürütme, zihinsel olan bu faaliyete ise tefekkür denilmektedir.² İslâm felsefe geleneğinde ise tefekkür, bilgiye yönelen zihnî faaliyet veya bilme çabası şeklinde tanımlanmıştır.³ Felsefî sistem ve doktrinler tefekkürün neticesi olması nedeniyle onun felsefî düşüncedeki yeri ve önemi tartışmasızdır. Zira hem olay ve olguların anlaşılması, idrak edilmesi ve bu husustaki zihinsel süreçler, hem de hakikate ulaşma konusundaki başarı ve üstünlük tefekkürle ifade edilmektedir. Eşyanın hakikatının, hak ile batılın, güzel ile çirkinin, iyi ile kötünün, faydalı ile zararlının ayırt edilmesi, oluş ve bozuluşa tâbi durumlarla ilgili yasaların tespiti tefekkürle olmaktadır.⁴ “Cehaletin karanlığından çıkmak ve doğruyu bulmak için nura ihtiyaç vardır. İnsan dünya ile ahiret, nefsi ile hak arasında ne yapacağı konusunda kararsızdır. Bunun için marifet nuruna ihtiyaç duyar ki; bu nur tefekkürden doğar.”⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere doğru ile yanlışın ayırt edilmesi, yanlışın terk edilip hak olana yönelmesi tefekkür sayesinde olmaktadır. Tefekkür yetisine ve iradeye sahip olması itibarıyla yeryüzündeki diğer canlılardan ayrılan insan, yine bunlar sayesinde yeryüzünde tasarrufta bulunma yetisini de kendisinde hazır halde bulmuş olmaktadır.

Tefekkür, sadece insanın kendisiyle aynı varlık düzleminde bulunan, zaman ve mekânda yer alan varlıklarla sınırlı olan bir eylem değildir; zaman ve mekân üstü varlıkları kapsayan bir boyutu vardır. İnsan, fitrî özelliklerinden olan tefekkür yetisi sayesinde kendisini, âlemi ve her şeyi yaratan Allah’ı tanımakta; dünyevî işleri ve sosyal hayatının yanında manevî hayatını da tanzim etmektedir. Sanattan edebiyata, siyasetten ahlaka kadar pek çok teorik ve pratik alanda etkin rol oynayan tefekkür, tüm bu yönlerden insanlığın gelişme ve ilerlemesini temin eden önemli bir amil olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Biz burada, tefekkürün İslâm’ın kutsal kitabı Kur’ân’da nasıl anlaşıldığı konusu üzerinde duracağız. İslâm dininde, tefekkür hususunda nasıl bir tavır takınılmıştır?

İSLÂM'DA TEFEKKÜR MESELESİ

İslâm dini kadar aklın kullanılmasını ve bilimi teşvik eden başka bir inanç sisteminin bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü Kur’ân’ı Kerim’de Müslümanların tefekkürle, düşünüp ibret almakla, aklını kullanmakla sorumlu tutulduklarını görmekteyiz. Kur’ân’da “Düşünmez misiniz?”, “Akletmez misiniz?” şeklinde biten çok sayıda âyetin yer aldığı bilinen bir gerçektir. Bu tür ve gökler ile yerin yaratılışı hakkında tefekkürde bulunanlardan övgüyle bahseden âyetlerden,⁷ Kur’ân’ın hitaplarının akıl sahiplerine ve düşünenlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Mefhumu muhalifinden istihraç suretiyle ifade etmek gerekirse, tefekkür kaçınılması gereken bir eylem olsaydı, üzerinde bu kadar durulmaz ve tefekkürde bulunanlar övülmezlerdi.⁹ Ayrıca Kur’ân’da tefekkür sahiplerinden övgü ile bahsedilirken, aklını kullanmayanlar en aşağı dereceden varlıklar olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁰ İslâm dininde akla ve düşün-

² Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât Elfâzı'l-Kur'ân*, ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1992, s. 643.

³ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 10, s. 56.

⁴ Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, çev. Serkan Özburun, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 59; Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta'rifât*, Tahran 1370/1950, s. 28.

⁵ Ebu Hamid Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, (thk. Hüseyin Hidiv Cem), Tahran 1368/1948, c. 2, s. 505.

⁶ İbrahim Akgün, “Kur’ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2013, sayı: 1, s. 57; İbrahim Memiş, “Kur’ân-ı Kerim’de İnsan ve İnsan-Tefekkür İlişkisi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 2008, sayı: 9, s. 315; Şüca Cavanperest, “Kur’ânda Tefekkürün Umumi Anlamı”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmî Mecmuası*, 2013, sayı: 20, s. 389; Cevdet Kılıç, “Gazzâlî’de Tefekkür ve Hikmet Kavramları”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2001, c. 2, sayı: 5, s. 128.

⁷ Âl-i İmrân, 3/191.

⁸ Bayram Ali Çetinkaya, “Tefekkür, Tezekkür ve Arınma”, *Diyanet*, 2006, sayı: 185, s. 38-39.

⁹ Hasan b. el-Huseyn Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2008, c. 2, s. 160-161.

¹⁰ Enfâl, 7/22.

meye verilen önemin boyutu, bu âyette gözler önüne serilmektedir. İlk inen âyetin “oku”¹¹ olması da, bu gerçeği teyit eder niteliktedir.

Kur’ân’da geçen tedebbür, tezekkür, teemmül, taakkul, akletme, nazar vb. kavramlar tefekkürle aynı ya da ona yakın anlamda kullanılmıştır. Tüm bu kavram ve ilgili âyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, tefekkür konusunun Kur’ân’da önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Fıkıh (İslâm Hukuku) ile ilgili, yani ahkâm âyetlerinin sayısının 150 kadarken, ilim ve düşüncüyü teşvik eden âyetlerin 750’yi geçtiğini belirten ilmî tefsir hareketinin öncülerinden Mısırlı Tantâvî b. Cevherî (1862-1940) de, bu hususa dikkat çekmektedir.¹² Buna örnek vermek gerekirse, tefekkür 18, tedebbür 4, ülu’l-elbâb 16, nazar ve müştakları 128, akıl ve müştakları 49, ilim ve müştakları ise yüzlerce kez geçmektedir. Bununla birlikte nazar, akıl ve müştaklarının hepsinin sadece tefekkür anlamına geldiğini söylemek doğru olmaz; çünkü başka anlamlar da taşımaktadırlar.¹³

Kur’ân’da “akl” kelime kökünün yer aldığı âyetlerde dikkat çeken en önemli hususlardan biri, bu kelimeye daima olumlu bir anlamın yüklenmiş olmasıdır. Yani akletme/tefekkür, hiçbir âyette, olumsuz, istenmeyen veya sakınılması gereken bir fiil olarak kullanılmamıştır. “Akletmiyorlar mı?”,¹⁴ “Hâlâ akletmeyecek misiniz?”¹⁵ şeklinde biten âyetlerde ise hakikat ile insan davranışları arasındaki çelişki vurgulanmakta ve bunun tefekkür etme konusundaki eksiklikten kaynaklandığı belirtilmektedir.¹⁶ Dolayısıyla tefekkürü teşvik eden âyetler öncül olarak alındığında, düşünmenin önemli bir kulluk görevi, hatta ibadet olduğu sonucuna varılacaktır. Bu anlamda ibadetin özü, imanın esas olan tefekkür,¹⁷ insanın aslî görevi, varlığının yapısal unsuru, bir imkândan öte varlık sebebidir. İnsandan beklenen, bu yetisini en etkin şekilde kullanarak, hak ve hakikati kavramasıdır.¹⁸ İnsanın âlem ve kendisi ile ilgili ontolojik ve teolojik gerçekliği kavraması, ancak kendisine bahşedilen tefekkür yetisini etkin hale getirmesiyle mümkün olacaktır. Kur’ân’da tefekküre yapılan vurgunun ana sebebi de bu olsa gerektir.

Peygamberimiz (s.a.v.) de tefekkür konusuna ayrı bir önem vermiş ve tefekkürü nafil ibadetlerin en üstünü olarak nitelendirmiştir. Bir sözlerinde “bir saatlik tefekkür, bir yıl boyunca yapılan nafil ibadetten daha hayırlıdır”¹⁹ buyururlarken, diğer bir sözlerinde insanlar arasındaki üstünlüğün akıl ile olduğunu belirtmişlerdir.²⁰ Âl-i İmrân Sûresi 190-191. âyetleri²¹ ile ilgili “Bu âyetleri okuyup da onun vurguladığı hususlar üzerinde düşünmeyenlere yazıklar olsun”²² demişlerdir. Kur’ân’ı, insanların anlama kabiliyet ve kapasitelerine göre açıkladığı gibi körü körüne ezberciliğe de müsaade etmemiştir. Bu yüzden Ashab-ı Kirâmın on âyeti öğrenip, mânâsını tam olarak kavramadan ve tatbik etmeden diğer âyetlere geçmediği bildirilmiştir.²³ Buradan âyetler üzerinde iyice düşünüp, mânâsını akıl ve kalplerine

¹¹ Alak, 96/1.

¹² Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerim*, M. el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1350/1931, s. 1-3.

¹³ Mustafa Çetin, “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1994, sayı: 8, s. 45; Kılıç, “Gazzâlî’de Tefekkür ve Hikmet Kavramları”, s. 120.

¹⁴ Bakara, 2/44,76; Âl-i İmrân, 3/65; A’râf, 7/169.

¹⁵ Enbiyâ, 21/67.

¹⁶ Memiş, “Kur’ân-ı Kerim’de İnsan ve İnsan-Tefekkür İlişkisi”, s. 312-315.

¹⁷ Kutluer, “Düşünme”, s. 53; Çetin, “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”, s. 45.

¹⁸ Cavanperest, “Kur’ân’da Tefekkürün Umumi Anlamı”, s. 397; Hüseyin Sarıoğlu, “Kur’ân’da Akli Tefekkürün Boyutları”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 154.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzillü'l-İlbas*, Mektebetü'l-Kudsî Kahire 1351/1932, c. 1, s. 370.

²⁰ Ebu Abdillâh Muhammed el-Tirmizî, *Nevâdiri'l-Usûl fi Ma'feti Ehâdisi'r-Rasûl*, İstanbul 1876, s. 241.

²¹ “Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıl sahipleri için ibretler vardır. Onlar; ayakta, otururken ve yanları üstünde yatarken hep Allah’ı zikrederler. Ve göklerin, yerin yaratılışı hakkında düşünürler. Ey Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın. Sen pak ve münezzehsin; bizi ateşin azabından koru derler”.

²² İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Kahire 1953, c. 1, s. 440.

²³ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberî, *Câmi-ul Beyân fî Tefsîr'il Kur'ân*, Matbaat-ü Mustafa el-Banî, Mısır 1954, c. 1, s. 35.

yerleştirdikleri, hayatlarında pratiğe döktükleri, sadece dilleriyle okuyup geçmedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber de, âyetlerin mânâsını kavrama çabasına girmeden okuyup geçenleri kınamış, bunun zarar ve tehlikelerini dile getirmiştir.²⁴ Buradan âyetlerin anlamları üzerinde düşünülmeden okuyup geçmenin, “oku” emrinde kastedilen mana ile örtüşmeyeceği de anlaşılabilir. O halde önemli olan âyetlerin sadece okunması değil, onların anlam derinliklerinin kavranması ve onlardan ibret alınmasıdır.²⁵

Peygamberimiz (s.a.v.), tefekkürü teşvik etmesinin yanında onun mahiyetini de belirlemiştir. Bilgi sahibi olabileceğimiz şeyler, duyu ve idrakimize konu olan şeylerle sınırlı olduğundan, Allah'ın mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün gözükmemektedir. Bundan dolayı Peygamberimiz, Allah'ın Zât'ı hakkında değil de, fiilleri, eserleri, yani yarattığı şeylerdeki sebepler ve hikmetler üzerinde düşünmemizi tavsiye etmiştir.²⁶ Epistemolojik temelli bir iman ve itaatın istendiği Kur'an'da mahlûkât, Allah'ın varlığının, birliğinin, kudret ve yüceliğinin en önemli delili olarak sunulmuştur. Dikkatimizi, mucizevî birtakım hadiselerin yanında, âyet olarak isimlendirilen tabii hadiselerle yönlendirmemiz istenmiştir. Bu bağlamda tefekkür, “akıl fonksiyonu olarak Allah'ın ilim, hikmet ve kudretini gösteren bu âyetler üzerinde düşünmek ve gerekli sonuçları çıkarmak demektir.”²⁷ Tefekkürle ilgili âyetleri iki ana başlık altında değerlendirmemiz mümkündür:

Birincisi bizzat Kur'an'ın kendisi, ikincisi ise mevcûdât üzerinde tefekkürdür. Kur'an'da, başta Kur'an'ın mucizliği olmak üzere Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisi, tefekkürün ana konusunu oluşturmaktadır. İnsanın, var oluşun ilâhî kanunları doğrultusunda doğru bilgi ve eylemin gereklerine uygun olarak yönlendirilmiş olması sebebiyle, Kur'an'da tefekkürün konusu da belirlenmiş olmaktadır.²⁸ Buna göre tefekkürün temel gayesi, insanın hak ve hakikati kavraması, kendisinin ve yaratıcısının farkına vararak yalnızca Allah'a kulluk etmesidir.

KUR'ÂN ÜZERİNE TEFEKKÜR

Kur'an'ın gönderiliş amacı, insanların üzerinde düşünmeleri, onu doğru şekilde anlamaları ve hayatlarına onun hükümleri doğrultusunda yön vermeleridir. Kur'an'ın, insanları kendisi üzerinde tefekküre davet etmesinin en önemli sebeplerinden biri de bu amacın gerçekleştirilebilmesidir. Bu mealdeki âyetlerde Kur'an'ın ilâhî ve vahiy/mucize ürünü bir kitap olduğu vurgulanarak, insanlardan Allah'a ve Hz. Peygambere itaat etmeleri istenmektedir.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin hak olması ile Kur'an'ın ilâhî bir kitap olması arasında irtibat kurulmuştur. Allah'ın kelamı olan Kur'an'ın tebliğinde, Hz. Muhammed'in özel bir görevinin bulunduğu malumdur. O, bir beşer olması itibariyle diğer insanlarla aynı konumda olsa da ilâhî vahiy ürünü olan Kur'an'ın her bir âyetinin kendisine gönderilmiş olması itibariyle diğer insanlardan ayrılmakta-

²⁴ “İçinizde öyle gruplar türeyecektir ki, siz, onların namazları yanında namazlarınızı, oruçları yanında oruçlarınızı, davranışları yanında kendi davranışlarınızı basit ve küçük göreceksiniz. Onlar Kur'an da okuyacaklardır; fakat okudukları Kur'an'ın feyzi, boğazlarından aşağıya geçmeyecektir. Yani onlar, bu yüce kitabın inceliklerini, ruhunu gereği gibi anlayamayacak, onun manasını zihinlerine ve kalplerine yerleştirip ondan yararlanamayacaklardır”. Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed Kastallani, *İrşâdü's-Sâri*, (thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidi), Beyrut 2009, c. 7, s. 476.

²⁵ Çetin, “*Kur'an'da Tefekkür Kavramı*”, s. 51-52.

²⁶ Peygamberimiz “Allah'ın Zât'ı hakkında düşünmeyin, O'nun sıfatları hakkında düşünün. Çünkü Allah hiçbir şekilde vasfedilemez” buyurmuştur. Aclûni, *Keşfü'l-Hafa*, c. 1, s. 357-358, 449.

²⁷ Kutluer, “Düşünme”, s. 54.

²⁸ Kutluer, “Düşünme”, s. 53; Çetin, “*Kur'an'da Tefekkür Kavramı*”, s. 45.

dır.²⁹ Bu nedenle onun peygamberliğinin hakikatinden şüphe edilmesi, ilâhî vahyin hakikatinden şüphe etmek anlamına gelmektedir.

Müşrikler, Kur'ân ve Peygamberimize inanmamışlar; O'nu mecnun, kâhin, sihirbaz ve şair gibi sıfatlarla itham etmişlerdir. Kur'ân'ın, Peygamberimiz tarafından yazıldığını ve onun gibi bir kitabı kendilerinin de yazabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Kur'ân'da müşriklerin bu tür iddialarına cevap verilerek, onun ilâhî kitap olduğu yönünde şüphesi bulunanlar, bizzat Kur'ân'ın kendisinin ya da bir sûresinin muadilini getirmeye davet edilmekte ve insanların bu konudaki acizyetlerine vurgu yapılmakta, buradan hareketle de Kur'ân'ın ilâhî bir kitap, Hz. Muhammed'in de hak peygamber olduğu belirtilmektedir.³⁰ Yani insanlar tarafından Kur'ân'ın bir benzerinin ortaya konulamaması, onun Allah'ın kelâmı ve ilâhî kitap olduğunun en açık delilli olarak sunulmaktadır.

Bir diğer delil ise Kur'ân, insana hitap etmekle birlikte, onun manalarının insanlar tarafından tüm boyutları ile anlaşılmasının mümkün olmamasıdır. Âyetlerde kastedilen anlamın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle Kur'ân'ın dilinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Buna rağmen Kur'ân mu'ciz bir kelâm, eşi ve benzeri olmayan ilâhî bir kitap olması nedeniyle, onda Arapça bilenlerin dahi anlayamayacağı bazı âyet, kelime ve terimlerin bulunduğu bir gerçektir. Bunun, yani Kur'ân'da insanın anlama gücünü aşan âyetlerin bulunmasının, pek çok hikmeti olmakla birlikte, insan sözü değil de, Allah kelâmı olduğunu gösterir bir yanı de bulunmaktadır. Ayrıca insanlığın bilgi birikimi ve seviyesinde ilerleme oldukça, Kur'ân'ın bildirdiği bazı hakikatler, (örnek olarak, dünyanın ve insanın varlığı ile ilgili), daha iyi anlaşılır hale gelmektedir. Bu yüzden hiç kimse, bu tür âyetlerden, belli bir zamanda kendi anladıklarının mutlak hakikat olduğunu iddia etmemeli, kendisini din hususunda otorite göstererek insanları kendisine kayıtsız şartsız itaate çağdırmamalıdır.³¹

Âyetlerin ruhunu espriyi tam anlamıyla kavrayabilmek için söz konusu mesele hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bir konu hakkında yüzeysel bilgisi olanlar, âyetin anlam derinliğine ve inceliğine tam vakıf olamayacak, ancak genel bir kanaate ulaşabilecektir. Allah'ın yüceliği ve kudreti hakkında kuvvetli bir inanca sahip olsalar da, onların bu inancı, meseleyi ayrıntılı olarak kavrayanların inancı gibi sağlam olmayacaktır. Zira âyetlerin ruhu daha iyi kavranıldıkça, Allah'ın yüceliğine olan saygı da o oranda artacaktır. Râzî'nin dediği gibi, "Kitâb-ı Mübindeki mu'ciz yönler, âlem ve insan nefsindeki ibret verici hususlara dikkat çekilmesinin nedenlerinden biri de budur. Bu hususlar idrak edildikçe, kişinin imanı yakîn derecesine ulaşacak ve şüpheleri ortadan kalkacaktır".³² Bu anlamda Kur'ân'da bilen ile bilmeyenin bir olmayacağı, dinî ve aklî hakikatlerin farkına ilim/bilgi sahiplerinin varabileceği, Allah'a gerçek anlamda sevgi ve saygıyı ancak onların duyabileceği bildirilmiştir.³³

Kur'ân'da üzerinde tefekkür edilmesi istenen hususlardan biri de, ilâhî hükümlerin hikmeti hakkındadır. Kur'ân'ın emir ve yasaklarının, insanlığın faydasına olan, birçok hikmet ve sebepleri vardır. Örnek olarak, haksız yere cana kıymak yasaklanmış ve cezası kısas olarak takdir edilmiştir.³⁴ Zira insanlığın birlik ve beraberliği, huzur ve sükûnu, neslini sürdürmesi, varlığını koruması "öldürmeyeceksin" emrinin uygulanmasına bağlıdır. Zinanın yasaklanma sebebi³⁵ olarak ise insan neslinin, aile ve toplumsal ya-

²⁹ Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *el-Mizan fi Tefsîr'il-Kur'ân*, Defter-i İntişarat-i İslâmî, Kum 1420, c. 7, s. 97.

³⁰ İsrâ, 17/88; A'râf, 7/184.

³¹ Çetin, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", s. 46-49; Mustafa Reşit Belgesay, *Kur'ân Hükümleri ve Modern Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1963, s. 113.

³² Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 5, s. 274.

³³ Fâtır, 35-24; Zümer, 39/9.

³⁴ Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92.

³⁵ Nûr, 24/2.

pının korunmasının buna bağlı olması gösterilmiştir. Aksi takdirde aile ve toplumsal yapının kendisine dayandığı değerler yıkılacak ve zarar görecektir. Bu yüzden hemen hemen tüm toplumlarda, aile kurumu önemsenirken, zina yasaklanmış, ahlâkî açıdan kötü bir fiil olarak kabul edilmiştir.

İçkinin yasaklanmasına gelince,³⁶ içki anlamına gelen “*hamr*” örtmek, yani aklı örten demektir. İnsandan beklenilirse, tabiatının gereği olarak, aklının talimatları doğrultusunda yaşamını sürdürmesidir. Buna göre içkinin yasaklanma sebeplerinin en önemlilerinden biri, insanın beden sağlığını bozmasının yanında en önemli değeri olan, onu en değerli varlık kılan aklını örtmesi, sağlıklı şekilde kullanmasına engel olmasıdır. Kur’ân’da ilâhî emir ve yasaklar üzerinde tefekkür edilmesi, onlardaki hikmetin daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

Kur’ân’da, kendisi üzerine tefekkür yoluyla müşriklerin ilâhî bir kitap olmadığı yönündeki iddiaları çürütülerek, insanların, kendisinden başka ilah olmayan, her şeyi bilen, esirgeyen, bağışlayan, mülk ve melekûtun sahibi, kendisine ortak koşulan şeylerden münezzehe olan, yaratan, var eden, göklerde ve yerde olanlarca tesbih edilen, izzet ve kudret sahibi Allah’ın varlığına ve birliğine inanması amaçlanmaktadır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için İslâm’ın yaratılış ve tevhit doktrini açıklanarak, her şeyin Allah’ın kudretinin eseri olduğu ifade edilmekte, insanlardan bakışlarını varlık âlemine çevirerek, kendi varlıkları ve diğer varlıkların yaratılışı hakkında tefekkür etmeleri istenmektedir.³⁷ Bu doğrultuda sonradan olan varlıkların, kendiliğinden var olmalarının mümkün olmadığı gibi bir sineği bile meydana getiremeyecekleri, Allah’ın kurduğu bu sistemi değiştirmeye yahut olduğu gibi varlığını devam ettirmesini sağlamaya O’ndan başkasının güç yetiremeyeceği hatırlatılmaktadır.³⁸ Bu türdeki âyet ve açıklamalarla insanlar mevcudat üzerinde tefekkür etmeye davet edilmişlerdir.

MEVCUDAT ÜZERİNDE TEFEKKÜR

Kur’ân’da, idrakimize konu olan varlıklara ilaveten, mahiyetleri bilinmediği için kendileri hakkında düşünme imkânına sahip olmadığımız varlıklardan bahsedildiği gibi mahiyetleri hakkında bilgi verilmekle birlikte duyularımıza konu olmayan melek, cin, şeytan, arş, kürsi gibi varlıklardan da bahsedilmektedir. Bunlardan ikinci ve üçüncü kategoridekiler hakkında tefekkür, oldukça dar ve sınırlı olduğundan, mevcâdât hakkındaki tefekkürün odak noktasını, gözle görülen ve idrak edilen birinci kategorideki varlıklar oluşturmaktadır.³⁹ Kur’ân’da özellikle bu kategorideki varlıklara dikkat çekilerek insandan tefekkür yetisini aktif hale getirmesi, kendisinin ve diğer varlıkların yaratılışındaki gizemlerin farkına varması istenmektedir. Böylece insanın âlem, kendisi ve Yaratıcısı hakkındaki hakikati kavraması amaçlanmaktadır. Burada, mevcâdât üzerinde tefekkür meselesinde, ilk olarak âlem, daha sonra ise insan üzerine tefekkür konusu incelenecektir.

ÂLEM ÜZERİNE TEFEKKÜR

İslâmî ontolojiye göre, Allah’ın Zâtı dışındaki sonradan olan varlıklar, O’nun fiili ve mahlûku olup varlıklarını Allah’ın varlığına borçludurlar. Güneş, ay, yıldız, yağmur, hava vb. varlıkların her birinin yaratılışında bir hikmet olup, bu varlıkların hiçbirisi boş yere yaratılmamıştır.⁴⁰ Gerek canlı, gerekse cansız tüm varlıklar, Allah tarafından kendilerine verilen görevi, O’na karşı gelmeksizin yerine getirmektedir-

³⁶ Bakara, 2/219.

³⁷ Zâriyât, 51/20-21.

³⁸ Sarıoğlu, “Kur’ân’da Akli Tefekkürün Boyutları”, s. 145-146.

³⁹ Kılıç, “Gazzâlî’de Tefekkür ve Hikmet Kavramları”, s. 131.

⁴⁰ Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *el-Hikme fî Mahlûkati'l-Lahi (Mecmuatu'r-Resâil'il-İmam-i Gazzâlî içinde)*, Beyrut 1996, s. 8 vd.

ler. Kur'ân'da bu durum, bütün varlıkların Allah'ı tesbih ve O'na secde ettikleri şeklinde dile getirilmiştir.⁴¹ Hatta doğal çevrenin en sıradan varlığı gibi görünen taşlardan bazılarının yuvarlanmasının nedeni olarak Allah korkusu gösterilmiştir.⁴² Tüm bunlardan canlı-cansız tüm varlıkların, insan gibi, âbid olduğu, teslimiyet, Allah korkusu, takva gibi konularda gıpta edilebilecek ve kendileriyle yarışabilecek varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. Yine Allah'ın göklerin ve yerin nuru olduğu,⁴³ her tarafta Allah'ın yüzünün olduğu şeklindeki âyetlerde,⁴⁴ canlı ve cansız tüm varlıklara maddî yönlerinin ötesinde bir kutsiyet atfedilmiştir.⁴⁵ Allah'ın ilim, irade ve kudret sıfatlarının eseri olan âlem Kur'ân'da, O'nun sıfatlarının tecelli yeri, varlığının en açık delili, insanların kendisi aracılığıyla Yaraticısını tanıdığı en önemli vasıta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur'ân'da, teolojik ve etik konuların yanında, astronomi, fizik, anatomi, biyoloji, psikoloji, sosyoloji, tarih ve coğrafya gibi alanlarla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Gökle yerin önceleri bitişikken sonradan ayrıldığı,⁴⁶ göğün yıldızlarla donatıldığı, onda hiçbir aksaklığın bulunmadığı,⁴⁷ dağlar her ne kadar sabitmiş gibi görünseler de, bulutlar gibi hareketli olduğu⁴⁸ Güneş'in kendisi için belirlenen yörüngesinde akıp gittiği,⁴⁹ Ay için de birtakım menzillerin belirlendiği⁵⁰ şeklinde bilgiler verilerek insanlar göğün, Güneş'in, Ay'ın, yeryüzünün, dağların, canlıların nasıl yaratıldığı üzerinde muhakeme etmeye çağrılmaktadır. Yine gök ve yerdeki varlıkların insanların hizmetinde olması, yağmurun yağması, bitki ve meyvelerin yetişmesi, arının bal yapması, gece-gündüzün birbirini takip etmesi gibi müşahedemize konu olan olaylar örnek verilerek, insanlar bunlar üzerinde düşünmeye ve ibret almaya davet edilmektedir.⁵¹

Günümüz bilimsel verilerine göre, âlemin sınırları henüz tüm boyutları ile keşfedilebilmiş değildir. Samanyolu galaksisinin de dâhil olduğu, yaklaşık 100 milyar galaksiden ve birçok gök cisminden bahsedilmektedir. Devasa büyüklüğüne ve karmaşık yapısına rağmen âlemde ve onun işleyişinde bir düzensizlik, aksaklık söz konusu değildir. Kendi organlarımız arasında gördüğümüz düzen ve insicamın aynısına, bir bütün olarak âlemde de şahit olmaktayız.⁵² Âlemin en küçük atom parçasından en büyük galaksisine kadar bir nizam ve intizam içerisinde olması ve bu minval üzere varlığını devam ettirmesi bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilecek bir süreç, yani tabii bir olay olmadığı gibi tesadüfle açıklanacak kadar da basit değildir. Böyle bir olay ancak ilim, irade ve kudret sahibi bir Zât'ın bilinçli fiili ile açıklanabilir.

Âlemden hareketle Tanrı'nın varlığının kanıtlanmaya çalışıldığı delillere, din felsefesi sistematüğünde, kozmolojik deliller denilmektedir. Bu yapıda olan ve daha ziyade kelamcılar tarafından kullanılan hudus deliline göre gök cisimleri, sonradan olan hallerden, örneğin hareket ve sükûndan uzak olamaz. Sonradan olan hallerden uzak olmayan bir şeyin kendisinin de sonradan/hâdis olması gerekir. Her hâdi-

⁴¹ Nahl, 16/49-50.

⁴² Bakara, 2/74.

⁴³ Nûr, 24/35.

⁴⁴ Bakara, 2/115.

⁴⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dârü Sâdır, Beyrut t.y.), c. I, s. 398-399; Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *Tefsîru's-Sülemî (Hakâiku'r-Tefsîr)*, thk. Seyyid İmrân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001), c. I, s. 368; Tabatabaî, *el-Mizan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, c. 5, s. 349; Kılıç, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", s. 130; Çetin, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", s. 47; Cafer Sadık Yaran, *İslâm Ahlak Felsefesine Giriş*, DEM Yay., İstanbul 2014, s. 149-150.

⁴⁶ Enbiyâ, 21/30.

⁴⁷ Kâf, 50/6.

⁴⁸ Neml, 27/88.

⁴⁹ Yâsin, 36/38.

⁵⁰ Yâsin, 36/39.

⁵¹ Bakara, 2/164; Câsiye, 45/13; Nahl, 16/11,69; Furkân, 25/61-62.

⁵² Mülk, 67/3-4.

sin meydana gelmesi için bir muhdise ihtiyaç vardır ki; o, muhdis de Allah Teâlâ'dır.⁵³ Daha ziyade filozoflar tarafından kullanılan imkân deliline göre ise, mümkün varlığın var olma nedeni ya kendisidir, ya da onu var eden başka bir neden vardır. Mümkünün varlık nedeninin kendisi olması halinde, var olmasında kendisinin kendinden önce gelmesi gerekir ki; bu muhaldir. O halde mümkünü var eden başka bir neden olmalıdır. Bu neden ya bizatihi mümkün ya da zorunludur. Mümkün olduğu takdirde, o da bir başka nedene ihtiyaç duyacaktır ve bu zincir böyle sürüp gidecektir. Teselsül denen bu durum aklen muhal olduğundan nedenler zincirinin "Zorunlu Varlık"ta son bulması gerekir.⁵⁴ Âlemin varlığının mümkün olması ve her mümkünün bir sebebe muhtaç olduğu öncülleri üzerine kurulu akıl yürütme, âlemin bir yaratıcısı olduğu fikrini kabule götürmektedir.

Günümüz bilimsel çevrelerce âlemin yapısının oluşumu, "*Büyük Patlama/Big Bang*" denilen teori ile açıklanmaktadır. Bu teoriye göre âlem, yaklaşık 15 milyar yıl önce gibi bir zaman diliminde sonradan var olmuştur. Yıldızlardaki hidrojenin (H) helyuma (He) dönüşmesi oranı üzerine yapılan araştırmalar, bu oranın Büyük Patlama'dan itibaren olması gereken seviyede olduğunu göstermektedir. Patlama esnasında oluşan sıcaklık, patlamadan hemen sonra atom çekirdeğinin bileşenleri olan proton ve nötronların oluşabilmesi için uygun bir hal almış ve bu sayede değişik elementler oluşmuştur. Hassas bir denge içerisinde devam eden soğuma, gök cisimlerinin yerli yerinde oluşması için uygun bir ortam hazırlamış, kütle çekiminin etkisi ile gazların yoğunlaşması sonucu gök cisimleri meydana gelmiştir. Eğer bu süreçte, mevcut oluşumdan milyarda bir sapma olsaydı, âlem var olamayacaktı.⁵⁵ Zira Güneş mevcut yerinde değil de, yeryüzüne daha yakın ya da uzakta olsaydı yeryüzünde hayat olmayacaktı. Aynı şekilde ay da yeryüzüne mevcut yerinden daha yakın bir yerde olsaydı, dünya sular altında kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. Tüm bunlar kâinatın, insan ve diğer canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için uygun ve dengeli bir şekilde tasarlandığını göstermektedir. Bu da, birçok düşünür ve bilim insanı tarafından, âlemin madde, zaman ve mekândan münezzehe olan, mutlak bilgi, irade ve kudret sahibi bir varlık tarafından yaratıldığı şeklinde yorumlanmıştır.

Birçok Müslüman düşünürün kendi yaşadığı dönemin bilimsel verilerine ve bilgi birikimine dayanarak âlemlerle ilgili âyetleri anlamaya ve açıklamaya çalıştığını görmekteyiz. Onlar bu tür âyetleri açıklarken diğer milletlerin entelektüel birikimlerinden yararlandıkları gibi âyetlerden anladıkları ve onlara getirdikleri yorumlar ile de bilimsel düşünceye önemli katkılar sunmuşlardır. Örnek olarak, astronomi alanında Batılı bilim adamları tarafından 19. ve 20. yüzyıllarda yapılan keşiflerin çoğu, İslâm dünyasında astronominin en gelişmiş dönemi olarak kabul edilen 11. yüzyılda Müslümanlar tarafından yapılmıştır. Örnek vermek gerekirse, bu dönemde Güneş'in dünya etrafında döndüğü kabul edilirken, dönemin önemli Müslüman bilginlerinden Bîrûnî (973-1048) dünyanın Güneş etrafında döndüğünü ileri sürmüştür.⁵⁶

Gazzâlî (1058-1111) ile Râzî (1149-1210) mevsimlerin oluşumunu, gece ve gündüzün meydana gelmesi gibi olayları Güneş'in hareketi ile açıklamışlardır.⁵⁷ Râzî biri, senenin meydana geldiği zatı, diğeri gece ile gündüzün meydana geldiği en büyük feleği itibarıyla olmak üzere Güneş'in iki tür hareketinden bahsetmektedir. Ona göre tabiat olayları, Güneş'in bu hareketleri sayesinde düzene kavuşur. Güneş'in

⁵³ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 9, s. 669.

⁵⁴ Mehmet Sait Reçber, "Tanrı'nın Varlığının Delilleri", *Din Felsefesi El Kitabı*, (ed. Recep Kılıç ve M. Sait Reçber), Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 128-135.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2013, s. 39 vd.

⁵⁶ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 163.

⁵⁷ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 6, s. 209; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle (Mecmuatü Resail İmam Gazzâlî, 1-7)*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 1, s. 5.

sabit olması halinde, bazı yerler çok sıcakken, bazı yerler çok soğuk olurdu.⁵⁸ Güneş ve bazı yıldızları dünya ile kıyaslayan Gazzâlî ise Güneş'in dünyanın yüz altmış katı büyüklüğünde olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca gökyüzünün gözümüz için en uygun renk olan mavi renkte yaratıldığını, daha parlak veya beyaz olması halinde gözümüzün bozulabileceğini, böyle bir şeyin insan ve diğer canlıların zararına olacağını belirtmiştir.⁵⁹ Söz konusu düşünürler bu tür bilgiler verdikten sonra âlemdeki düzen ile gizemin sadece Allah'ın yücelik ve azameti ile açıklanabileceğini belirtmişler ve bu hususlar üzerinde tefekkür etmenin önemine dikkat çekmişlerdir.

Çağdaş bilimsel verilere göre, gece ile gündüzün ve mevsimlerin meydana gelmesi, Güneş'in hareketinden ziyade, dünyanın kendi eksenini ve Güneş etrafında elips şeklindeki yörüngesinde dönmesinden kaynaklanmaktadır. Mevsimlerin oluşmasının nedeni, Ekvator düzlemi ile ekliptik düzlem arasında 23°27'lik bir açının olmasıdır. Dünyanın eksen eğikliği, Güneş ışınlarının yeryüzündeki belli bir noktaya düşme açısının yıl boyunca değişmesine ve böylece farklı iklim kuşaklarının oluşmasına neden olmaktadır. Ayrıca Güneş'in, dünyanın yaklaşık 1300000 kat büyüklüğünde olduğu kabul edilmektedir.⁶⁰

Râzî ve Gazzâlî'nin yukarıdaki açıklamaları, Kur'an'ın bu konudaki mutlak malumatından ziyade, onların âyetlerden anladıklarını ve kendi dönemlerinde kabul gören ilmi verileri yansıtmaktadır. Çünkü onlar kendi dönemlerinin bilimsel verilerinden yararlanarak bu tür âyetleri açıklamaya çalışmışlardır. Bugün bize düşen görev de onların bıraktığı ilmî mirastan yararlanarak, bilimsel veriler ışığında âyetleri açıklamak, âlemlerle ilgili hakikatleri keşfetmeye çalışmaktır. Böyle bir çabanın Allah'ın varlık ve kudretini anlamamıza sağlayacağı katkı izahtan varestedir. Zaten Müslüman düşünürlerin de, âyetlerden hareketle mevcûdât ve tabii olaylara açıklama getirmeleri, Allah'ın varlık ve yüceliğini temellendirme arzularından kaynaklanmaktadır.

Müslüman düşünürlerin bu arzuları gerçekleştirme adına üzerinde durdukları hususlardan biri, Allah'ın gök cisimlerini ve onların hareketlerini, yeryüzündeki canlıların maslahatına uygun bir şekilde düzenlemiş olmasıdır.⁶¹ Bir diğer husus ise, gece ile gündüzün birbirini takip etmesindeki hikmet ve bunun canlılar için olan faydalarıdır.⁶² Şöyle ki; eğer gece ile gündüz birbirini takip etmese, mevsimler oluşup sıcaklık artıp eksilmeseydi, canlıların yeryüzünde hayatlarını sürdürmeleri, bitkilerin yetişmesi ve insanlar için faydalı olan besinleri depolamaları mümkün olmayacaktı. Ayrıca gündüz çalışma, gece ise sükûnet ve dinlenme vakti olarak yaratılmıştır. Ay ışığı Güneş'inki kadar parlak olmadığından, geceler canlıların dinlenmesi için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Gökyüzü yıldızlarla süslenmiş olup onlara bakıldığında insanın içini rahatlama duygusu kaplamaktadır. İnsanlar, onlar sayesinde karada ve denizde yönlerini tayin etmekte, hedeflerine ulaşabilmektedirler. Güneş'in batmaması halinde yeryüzü sürekli güneş ışınlarına maruz kalacağından canlılar için güvenli ve huzurlu bir ortam olmaktan çıkardı. Doğmaması halinde ise mevcut tabiat kanunu/düzeni bozulacağından insanlar, rahat bir yaşama ve çalışma ortamı bulayacaklardı.⁶³

⁵⁸ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 1, s. 341.

⁵⁹ Ebu Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmî'd-Dîn*, İstanbul 1988, c. 15, s. 2842; Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle*, c. 1, s. 5; Kılıç, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", s. 135.

⁶⁰ Camille Flammarion, *Popular Astronomy*, trans. John Ellard Gore, Cambridge University Press, 2014), s. 55; Celal Kırcı, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yay., İstanbul 1989, s. 87 vd.

⁶¹ Bakara, 2/29; Enver Bayram, "Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'de Güneş Sistemi ile İlgili Âyetleri Yorumlaması", *Cumhuriyet Üniv. ÜİF Dergisi*, 2011, c. 15, sayı: 2, s. 231.

⁶² Furkân, 25/62.

⁶³ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 1, s. 340; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmî'd-Dîn*, c. 15, s. 2842; Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle*, c. 1, s. 5.

Râzî, Ay ışığındaki azalma ve artmaya bağlı olarak, yeryüzündeki nem ve sıcaklıkta değişme olduğunu, Ay'ın hareketinden ise ayların tespit edildiğini belirtmiştir. Ayların tespitini, Ay'ın yörüngesindeki uğrak yerlerinin/menzillerin Allah tarafından belirlenmesine bağlamıştır.⁶⁴ Bununla birlikte o, Ay'ın ışığını, Güneş'ten aldığı düşüncesine karşı çıkmaktadır. Ona göre, "Güneş ile Ay'ın ışıklarının kendiliklerinden olması imkân dâhilindedir. Bu tür varlıklar varlıklarını, var olmalarını olmamalarına tercih eden, dilediğini yapabilen, hür ve irade sahibi bir varlığa borçludurlar. Bu yüzden Ay ışığındaki değişimleri, Güneş'ten uzaklaşıp yakınlaşmasına bağlamanın bir anlamı yoktur. Zira Güneş ile Ay'ın ışığı, mutlak güç ve irade sahibi Yaratıcı'nın eseridir."⁶⁵ Râzî'nin bu açıklamaları, Kur'an'ın yaklaşımını değil de kendine özgü düşüncelerini yansıtmaktadır. Kur'an'da Ay "nûr⁶⁶ ve münîr"⁶⁷ Güneş ise "ziya⁶⁸ ve sirâc"⁶⁹ kelimeleriyle isimlendirilmiştir. Buna göre Güneş, ışık kaynağı, Ay da sönmüş volkan olarak nitelendirilmiştir. Bu nitelendirme, modern bilimin verileri ile de uyum içerisinde.⁷⁰

Fârâbî ve İbn Sina, ay-altı âlemdeki varlıkların var olmalarını açıklarken, bu âlemdeki tüm varlıkların dört unsurun (ustukuslar), su, toprak, ateş ve havanın uygun şekilde bir araya gelmeleri ile meydana geldiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre, bu dört unsur üzerinde asıl etkin olanlar Faal Akıl ile gök cisimleridir. Görünürde etkin olanların başında Güneş, ondan sonra ise Ay gelmektedir. Bunlardan Ay, özellikle sıvılar üzerinde etken olup sıvılarda genleşme ve çoğalmaya neden olur. Ayın on dördünde med/kabarma hareketinin artma nedeni budur.⁷¹ Dolayısıyla yeryüzündeki varlıklar, hayatlarını rahat şekilde idame ettirecek donamına sahip oldukları gibi buradaki çevresel şartlar da onların gelişimleri için müsait bir durumdadır.

Yeryüzü, tüm muhteviyatıyla birlikte insanlığın hizmetine sunulmuştur. Yer üstü ve yer altı zenginlikleri, toprağı, havası, hayvanları, bitkileri, suyu, ateşi vb. ile canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde donatılmıştır. Her bir bitki kendi ağacının ve meyvelerinin kodlarını tohumunda potansiyel olarak barındırmakta, kuru ve cansız halde olan bu tohum toprakla buluştuktan bir müddet sonra yeniden canlanmakta, birçok ağaç, meyve ve sebze vermektedir. İnsanoğlu çevresinde hazır bulduğu nesnelere işlemek veya kullanmak suretiyle evden gemiye, çeşitli gıdalardan ilaca varıncaya kadar her şeyi yapabilmekte ve böylece neslinin devamlılığını sağlamaktadır. Bitkilerin aynı su ve topraktan beslenmelerine rağmen farklı renk ve tatlarda meyve vermeleri, bu gıdaların insanlar için şifa kaynağı olan mineraller taşınmaları, her canlının niteliğinin genine kodlanmış şekilde tabiattaki düzenin sürüp gitmesi üzerinde tefekkür edilmesi gereken hususlardandır. Bu bağlamda üzerinde çokça durulan ve Müslüman düşünürlerce dikkat çekilen nimetlerinden biri su olmuştur.

Kur'an'da insan ve diğer canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan suyu hazır bulmalarına, suyun gökten indirilmesine, çeşitli bitkilerin onun sayesinde yetişmesine, bazı ırmakların taşlardan fişkırmasına, yağmurun insanlar için rahmet kaynağı olmasına, su kaynaklarının tükenmesi halinde insanlığın karşı karşıya kalacağı tehlikeye kadar birçok hususa dikkat çekilmekte ve tüm bunlar ibret

⁶⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 6, s. 209.

⁶⁵ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 2, s. 283.

⁶⁶ Nûh, 71/16.

⁶⁷ Furkân, 25/61.

⁶⁸ Yûnus, 10/5.

⁶⁹ Nûh, 71/16.

⁷⁰ Mahmut Kaya, "Ay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. 4, s. 182; Enver Bayram, "Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'de Güneş Sistemi ile İlgili Âyetleri Yorumlaması", s. 226-227.

⁷¹ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sînâ, *Metafizik/İlahiyât*, (Risaleler İçinde), çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaoğlu, Kitâbiyât Yay., Ankara 2004, s. 109; Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu's-Siyâseti'l-Medeniyye el-Mulakkab bi Mebâdii'l-Mevcûdât*, el-Matbaatu'l Kâtulikiyye, Beyrut 1964), s. 62.

alınacak hadiseler olarak sunulmaktadır.⁷² Suyu insanlara bahşedenin ve yeryüzünü ona boyun eğdirenin Allah Teâlâ olduğu vurgulanmaktadır.⁷³ Çünkü insan, ne Güneş, Ay ve bulutlara yön verme ne de gökyüzünden yağmur yağdırma kudretine sahiptir.

Su, hava gibi nimetlerin insan, hayvan ve bitkilerin hayatındaki önemi yadsınamaz. Onlar canlılar için gerekli olan oksijeni bünyelerinde barındırmakta ve kendileri sayesinde hayat döngüsü mümkün hale gelmektedir. Suyun 10/9'unu, onda dokuzunu, atmosferin yaklaşık 5/1'ini oksijenin oluşturduğu, bu oranın Mars'ta % 0,15 civarında olduğu bilimsel araştırmalarla ortaya konulmuş durumdadır.⁷⁴ Gazzâlî, bulutların rüzgâr sayesinde hareket ettiğini, bulutlar hareket etmeseydi, yağmurun yağmayacağını belirtmiştir. Ona göre, yağmurun damlalar halinde yağmasının sebebi havadır; aksi halde kütleler halinde yağacak, toprağa ve canlılara zarar verecekti. Atmosferi kuşatan hava tabakasının olmaması halinde kara, hava ve denizde yaşayan canlılar yok olacaktı; çünkü karada yaşayan canlılar vücut ısılarını hava sayesinde dengede tutarlardı. Aynı zamanda havanın temizleyici özelliği sayesinde kötü kokular ortadan kalkar.⁷⁵

Hayvanların yaratılmasındaki hikmetlere gelince; onlar insan hayatını kolaylaştırmakta ve insanlara birçok yönden hizmet etmektedirler. Hayvanlardan et, süt gibi çeşitli besinler elde edildiği gibi taşımacılık gibi alanlarda da onlardan yararlanılmaktadır.⁷⁶ Hayvanları evcilleştirme ile onlardan istifade etme kabiliyeti ve bilgisi insana bahşedilmiştir. Hayvanlara ise insanların kendilerinden yararlanması için göz, kulak vb. organlar verilirken, insanlara itaat etmeleri için akıl ve irade verilmemiştir.⁷⁷ Gazzâlî'nin deyişiyle "Hayvanları en güzel şekilde yaratan, onlara organlar bahşeden Allah, fayda ve zararlarını anlayabilecek kadar ilim de vermiştir. Bunlar Allah'ın ilminin, kudretinin ve hikmetinin delillerdendir".⁷⁸

Denizlerde çeşitli hayvanların yaşaması, inci, yakut ve mercan gibi mücevherlerin çıkarılması, gemilerle insan ve yük taşımacılığının yapılması da Kur'an'da dikkat çekilen hususlardandır.⁷⁹ Sonuç itibarıyla "Âlem, insanın ihtiyaç duyduğu her şeyi kendisinde bulduran bir ev gibidir... Bu evde bulunan çeşitli bitki ve hayvanlar, insanların ihtiyacını karşılamak içindir."⁸⁰ Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus da her ne kadar yeryüzündeki hayvanlar insanın hizmetine sunulmuş ve anlamlarını insanla olan ilişkileri açısından kazanmış olsalar da bu durumun, onların nesillerini tüketmeye, haklarını gasp etmeye, doğal yaşam alanlarını yok etmeye ve yaşam şartlarını zorlaştırmaya hakkımız olduğu anlamına gelmediğidir. Doğal halleriyle doğal ortamlarında yaşama, onların en temel haklarından. Bu anlamda onların hakkını gasp etmenin, insan haklarını gasp etmekten bir farkı olmadığı söylenildiğinde aşırı gitmiş olunmaz. Ayrıca yeryüzü ve oradaki nimetler yalnızca insanlar için yaratılmış değildir; onlarda hayvanların da hakları vardır. Bu nedenle Kur'an'da insana yapılan vurgunun, hayvanlar ve doğal çevreye karşı bir tahakküm vesilesi olarak anlaşılması gerekir.⁸¹

⁷² Bakara, 2/22, 74; Nahl, 16/3-10; Neml, 27/60-61; Şûrâ, 42/28; Mülk, 67/30.

⁷³ Mülk, 67/15; Lokmân, 31/20.

⁷⁴ A. Nick Hewitt - Andrea V. Jackson, *Handbook of Atmospheric Science*, Blackwell Publishing, Oxford 2003.

⁷⁵ Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle*, c. 1, s. 16; Kılıç, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", s. 138.

⁷⁶ Mû'minûn, 23/21.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle*, c. 1, s. 35.

⁷⁸ Gazzâlî, *el-Hikmet-u fi Mahlûkatillahi Azze ve Celle*, c. 1, s. 45.

⁷⁹ Nahl, 16/14.

⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c. 15, s. 2843; Kılıç, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", s. 135.

⁸¹ Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, s. 138.

Kur'ân'da, yeryüzündeki çeşitli varlıkların insanlar açısından faydalarına dikkat çekildikten sonra, onları böyle bir gaye için yaratanın ve onları insanların hizmetine sunanın Allah olduğu vurgulanmaktadır. Var olanlar üzerine düşünmek suretiyle insanın dikkati maddî âlemden metafiziksel âleme çevrilmek Allah'ın varlık ve yüceliğinin kavranması amaçlanmaktadır. Güneş, Ay, yıldızlar başta olmak üzere canlı ve cansız varlıkların sahip oldukları nitelikler ile donatılmaları, onların bu nitelikleri kabullenmeleri, görevlerini aksatmaksızın yerine getirmeleri, belli bir maksada uygun olarak hareket etmeleri ilim, irade ve kudret sahibi bir müdebbirin varlığına işaret etmektedir. Güneş ve yıldızlardan gözle görülemeyen en küçük varlığa varıncaya kadar her şey, bu müdebbirin emrine boyun eğmiş durumdadırlar. Kur'ân'da bu varlıkların ele alınma nedeni, onların anatomik ve fizyolojik özelliklerinin tanıtımından ziyade, Allah'ın yüceliğinin gözler önüne serilmesidir.

İNSAN ÜZERİNDE TEFEKKÜR

Kur'ân'da tefekkür meselesinin önemli bir boyutunu, insan üzerinde tefekkür oluşturmaktadır. Zira Kur'ân'a göre insan, diğer varlıklar gibi yaratılmış olmakla birlikte Allah'ın yeryüzünde yaratmış olduğu en şerefli varlık olması itibarıyla ayrı bir yere sahiptir. Kur'ân'da insana verilen en büyük değer, ona hitap edilmesi ve Kur'ân'ı anlayacak seviyeye yükseltilmesidir. Allah, insanı kendisine muhatap kılmış, yaratılışının gayesi, görev ve sorumlulukları, kendisine verilen nimet ve hikmetler bakımından onu yeryüzünde halifesi yapmıştır. "Halife" kavramının kapsamı, bir kısım müfessire göre, belli bir şahsa ya da inananlara hasredilmemiş olup, tüm insanları içermektedir.⁸² İnsanın halifeliği, dünyanın imarı görevinin ona verilmiş olması anlamına gelmektedir;⁸³ bu da ancak tefekkür ve ilim sayesinde mümkün olacaktır. Bu görevini layıkıyla yerine getirmesi için nasıl hareket etmesi gerektiği, yine Kur'ân'da bildirilmiştir.⁸⁴ Bu türdeki âyetlerden yeryüzündeki varlıkların insana emanet edildiği, insanın kendi varlığı dâhil olmak üzere tüm bu varlıklara karşı emanetçi olmanın bilinci ile hareket etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Burada insana düşen görev, canlılara ve doğal çevreye zarar vermeden, yeryüzünde âdil ve ah-lâkî temellere dayalı, yaşanabilir bir toplumsal düzen kurmaktır.

Acaba insanın ayrıcalıklı konumu nereden kaynaklanmaktadır? Onu, diğer varlıklardan üstün kılan nedir? İnsanın ayrıcalıklı konumu, üstünlüğü; et, kan, sinir ve kemik sisteminden ibaret olan maddî yönü itibarıyla değil de Allah'ın nurundan yaratılan ruhsal ve aklî yönü itibarıyla.⁸⁵ İnsanın yaratılışı ile ilgili âyetlerde, onun en güzel surette yaratıldığından⁸⁶ ve Allah'ın ona kendi ruhundan üflemesinden bahsedilmektedir.⁸⁷ Yani Allah, insana kendi ruhundan üfleyerek, akıl nimetini bahşederek, onu diğer varlıklardan ayırmış ve yeryüzünü hizmetine sunmuştur. O halde insanın halife, vahye muhatap olmasının ve yeryüzünü imarla görevlendirilmesinin nedeni, akıl sahibi olmasıdır. Burada akıl ve bilgi sahibi olma, Allah'ın insana bahşetmiş olduğu en önemli nimetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Allah tarafından gönderilenlerin hak ve hakikat olduğunu, gerektiği gibi ancak akıl sahiplerinin anlayabileceği bildirilmiştir.⁸⁸ Yine insan ancak bu sayede, hizmetine sunulan varlıklardan istifade edebildiği gibi onları

⁸² "Halifelik" ile ilgili daha geniş malumat için bkz. Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru'l Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, c. 1, s. 124-129; Ebû Ali el-Fadl b. Hasan Tabersî, *Mecme'u'l Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (thk. Ebu'l- Hasan eş-Şa'râni), Tahran 1373/1953, c. 1, s. 73-74; Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan Tûsî, *et-Tıbyân fi Tefsîri'l Kur'ân*, İhyâu't- Turasu'l-Arabi, Beyrut ty., c. 1, s. 131.

⁸³ Hûd, 11/61.

⁸⁴ Memiş, "Kur'ân-ı Kerim'de İnsan ve İnsan-Tefekkür İlişkisi", s. 293-294.

⁸⁵ Tahir Büyükkörükçü, "İslâm'da Tefekkür", *İslâm Medeniyeti*, 1967, c. 1, sayı:1, s. 6.

⁸⁶ Tin, 95/4.

⁸⁷ Secde, 32/6-9.

⁸⁸ Ra'd, 13/19.

da idare edebilmektedir.⁸⁹ Meleklerin Hz. Adem (a.s.)'e secde etme nedeni olarak da onların bilmediklerini/eşyanın isimlerini bilmesi, yani ilmi gösterilmiştir.⁹⁰

İnsan, kâinatın ve kendisinin yaratılış sırlarını akli ile kavradığı gibi hayatına yön verme faaliyetinde de akıl ve tecrübe yoluyla edindiği bilgiler ilk sırada yer almaktadır. Akıl, içsel veya dışsal engellerle perdelenmediği, önyarguların esiri olmadığı sürece, ilahî hakikatleri kavrayabilecek donanıma sahiptir.⁹¹ Bu da aklın tefekkür, tezekkür ve taakkul yetilerinin aktif hale gelmesi ile mümkündür.⁹² Gazzâlî'nin deyimiyle akıl, Allah'ın bizdeki nuru ve aydınlanma kaynağıdır. Akli reddedip, sırf naklî bilgilerle yetinenler, Allah'ın bahsettiği bu nurdan kendilerini mahrum bırakmış olurlar.⁹³

Akl yürütmenin hata ile sonuçlanması, batıl inanç ve taklitten kaynaklanmaktadır. Zira inanç temelden yanlış ve o yanlışla körü körüne bağlanılmışsa, onu doğrulamak için girilecek tüm nazarî çabalar yanlış gidermek yerine, daha da kökleşmesine neden olur. Bu durumdaki kişiler, ön yargılarını destekleyecek delil peşindedirler; bu nedenle de akıl yürütme eylemi kendisinden beklenen fonksiyonu gerçekleştiremez.⁹⁴ Aklın ilahî ve moral/ahlak hakikatleri kavramasındaki en büyük yardımcısı vahiydir. Bu konularda vahiy, akla rehberlik etmekte, ona yol göstermekte, onu hataya düşmekten korumaktadır. Dolayısıyla akıl ile vahiy birbirini reddeden, dışlayan, birbirinin alternatifi olan iki ayrı yeti değil, birbirini tamamlayan unsurlardır. Vahiy ile Allah'ın insana bahsettiği aklın karşı karşıya getirilerek aklın dışlanması, taklitçi ve bağnaz bir dindarlık anlayışına yol açacaktır.

İnsanın görevi, kozmik düzen içerisinde kendisine, faaliyetini tabii bir zorunlulukla yerine getiren varlıklardan üstün olma ayrıcalığı sağlayan, akıl ve irade gücünü uygun şekilde kullanarak "yüklenildiği emanet"e sahip çıkmasıdır.⁹⁵ İnsan dışındaki varlıklar kendilerine verilen görevi, tabii olarak yerine getirdikleri halde insan, Allah'ın buyruklarına uyup-uymama konusunda hürdür. Bu insan için hem yüksek bir yetki, hem de o derece riskli bir durumdur. Çünkü insan; unutkanlık, nankörlük, acelecilik, gurur, aldanma, hırs, bencillik, cimrilik vb. niteliklerine Şeytan'ın hilesi ile dünya nimetlerinin çekiciliği eklendiğinde, hevâsına yenik düşebilmekte; kendisine sonsuz nimetler bahşeden Yaratıcı'sını unutabilmektedir.⁹⁶ Hatta bu durumun, insanlık tarihine bakıldığında, insanın kendisini tanrılaştırması ile bile sonuçlandığı görülmektedir. Bu nedenle insan Kur'an'da, bu tür sapkınlıklara, kibir, şehvet, gazap ve hevâ gibi duygularının esiri olmaya karşı uyarılmıştır. Yaratılış evrelerine, organlarının yaratılışındaki hikmetlere dikkat çekilerek o, kendisinin acizliği ve Allah'ın yüceliği üzerinde düşünmeye davet edilmiştir.⁹⁷

Kur'an'da insanın yaratılışı ile bilgiler verilmektedir. Buna göre insan aslı itibariyle çamurdan yaratılmış olup sonraki süreçte onun yaratılış evleri spermin embriyoya, embriyonun ete, daha sonra da kemiklere dönüşmesi suretiyle vücudunun meydana getirilmesi şeklinde belirlenmiştir.⁹⁸ Kur'an'da bahsedilen bu gelişim aşamaları ile modern bilimin ortaya koyduğu veriler arasında paralellik bulunmaktadır. Zira bilimsel verilere göre, insanın oluşumu anneden gelen 23 kromozom ile

⁸⁹ Çetin, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", s. 43.

⁹⁰ Saroğlu, "Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları", s. 147.

⁹¹ Sadık Kılıç, *Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, İzmir 1993, s. 36.

⁹² Sadık Kılıç, *Kur'an'ı Anlama Sorunu*, İhtar Yay., İstanbul 1999, s. 33.

⁹³ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, (trc. Kemal Işık), Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1971, s. 22.

⁹⁴ Kutluer, "Düşünme", s. 55.

⁹⁵ Saroğlu, "Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları", s. 146.

⁹⁶ Memiş, "Kur'an-ı Kerim'de İnsan ve İnsan-Tefekkür İlişkisi", s. 297-301; Saroğlu, "Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları", s. 150-151.

⁹⁷ Rûm, 30/8.

⁹⁸ Mü'minûn, 23/12-14; Yâsîn, 36/77.

babadan gelen 23 kromozomun birleşmesiyle başlar. Spermin yumurtayı döllemesiyle birlikte birey, 46 kromozomdan oluşan tek bir hücre olarak yaşama başlamış olur. Bu hücre ilk dönemlerinden itibaren bölünme ve çoğalma faaliyeti içerisine girerek bir hücre grubuna dönüşür. Bu hücre grubuna, 3. hafta ile 7. hafta arasında embriyo, 8. ile 40. hafta arasında ise fetüs denir. Söz konusu dönemlerde o besinini, plasenta adı verilen organa bağlı, göbek bağı aracılığıyla alır. Plasenta, kandaki yararlı maddeleri alırken, zararlı olanları bir dereceye kadar süzer ve geliştirmekte olan organizmanın kan dolaşımına aktarır. 7. haftanın sonları ile 8. haftanın başlarında ağız, burun, kol, el, bacak gibi organlardan bazıları gelişerek insan tanınabilir hale gelir. Sonraki aylarda bu gelişim devam ederek organlar daha da belirginleşir. Bu süreçte gelişimini en son tamamlayan sinir sistemidir ki, doğumdan sonra da gelişimini sürdürür. Bireyin doğumdan önceki gelişim süreci, kromozomlarındaki programda mevcuttur.⁹⁹

Bireyin anne karnındaki gelişim evreleri ve organlarının birbiriyle uyumlu çalışması Müslüman düşünürler tarafından da konu edinilip Allah'ın varlık ve yüceliğine dikkat çekilmiştir. Örnek vermek gerekirse, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a göre, aslı itibariyle çamurdan yaratılan insan, sonraki süreçte hakir bir su sülalesi olan zigotta/nutfeden üreme yoluyla yaratılmaya başlanmıştır. Böylece yaratma, doğal ve tabii denilen şekline bürünmüştür. Çamurun sperme, spermin zigot ve insana dönüşümü ise doğaüstüdür. Çünkü bu süreci ve dönüşümü meydana getiren doğa değil, onlar üzerinde hâkim olan yaratıcıdır. Aksi halde çamur, çamur olarak kalır; sperm, ondan da zigot ve insan şeklinde bir gelişme olmazdı. Yani çamur, çamur olma, zigot ise zigot olma tabiatından ileri gidemezdi. Yaratıcı; zigotu embriyoya (*aleka*), onu da bir çiğnem et parçasına (*mudğa*) dönüştürmekte, ondan da kemikleri yaratmaktadır. Tavuğun karnında yumuşak halde bulunan yumurta kabuğunun oradan çıktığında sertleştiği gibi kemikler de anne rahminde yumuşak, doğumdan sonra sertleşmektedir.¹⁰⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, tabii unsurlar olan çamur, sperm, embriyo vb. insana dönüşmesini, ilim ve kudret sahibi bir yaratıcının fiiline dayandırmaktadır.

Allah'ın varlık ve yaratmasındaki hikmet dile getirilirken üzerinde çokça durulan organlarımızdan biri de gözdür. O, vücudumuzun en uygun yerine yerleştirilmiş olup oldukça girift ve intizamlı bir yapıya sahiptir.¹⁰¹ Bu hususa dikkat çeken Gazzâlî, gözün farklı tabakalardan meydana gelmesini, bir çukur içine yerleştirilerek etrafının kaş ve kirpiklerle kuşatılmasını, bu sayede zararlı maddelerden korunmuş olmasını Allah'ın yücelik ve yaratmasındaki hikmete bağlamıştır.¹⁰²

Gözün yapısında görülen giriftlik ve intizam görme olayında da karşımıza çıkmaktadır. Günümüz bilimsel verilerine göre bir şeyin görülmesi şu şekilde gerçekleşmektedir: Eşyanın görüntüsü önce ışık vasıtasıyla gözün saydam tabakasına yansımakta, gözbebeğinden ve onun arkasındaki mercekten geçerek gözü dolduran sıvı içerisinde yoluna devam etmekte ve gözün arka kısmındaki ışığa karşı hassas olan hücrelere ulaşmaktadır. Işık kırılarak göze geldiğinden cismin görüntüsü ters olarak oluşmaktadır. Bu görüntü görme sinirleri vasıtasıyla beyne ulaştırıldığında orada düzeltilmekte ve böylece cismin düz olarak görülmesi sağlanmaktadır.¹⁰³

⁹⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 339-341.

¹⁰⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. İsmail Karaçam vdğr.), Zehraveyn Yay., İstanbul 2011, c. 5, s. 510-516.

¹⁰¹ Heyet, *İnsan Vücudu*, İstanbul 1979, s. 72.

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c. 8, s. 1364; Kılıç, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", s. 132.

¹⁰³ Heyet, *İnsan Vücudu*, s. 71-72.

İslâm dünyasında olduğu gibi Batı'da da bazı düşünürlerin gözün yapısındaki ve görme olayındaki harikuladeliğe değinerek Allah'ın varlığını temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir. William Paley (1743-1805), gözün tüm parçaları ile birlikte uyum içinde çalışan bir organ olduğunu, bir düzen verici olmadan gözün yapısındaki düzenin açıklanamayacağını belirtmiştir. Yerde bulunan bir taşın nereden geldiği hususunda özgün bir cevap beklemezken yerde bulduğumuz bir saatin, hep orada olduğu ya da tesadüfen orada bulunduğu şeklindeki cevaplar bize tatmin edici gelmeyecektir. Zira saatin varlığını, saat yapımcısına başvurmadan açıklayamayız. Saatin parçalarının birbiriyle ahenk içinde olması, belli bir gayeyi gerçekleştirmek için tasarlanmış olması akla bunu getirmektedir.¹⁰⁴ Gerek gözün yapısındaki, gerekse ışığın gözün tabakalarından geçerek görüntü halini alması sürecindeki fevkaladelik, onun böyle bir amacı gerçekleştirmek için akıl sahibi bir varlık tarafından yaratıldığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Kur'ân'da sıklıkla bahsi geçen organlarımızdan biri de kalptir.¹⁰⁵ Kalp, organlarımıza besin ve oksijen sağlayan kanı vücudumuza pompaladığı gibi metabolizma faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan atıkların vücuttan atılması, vücut ısısının düzenlenmesi, asit-baz dengesinin korunması, hormonlar ve enzimlerin vücudun gerekli bölgelerine taşınması görevlerini yerine getirmektedir. 60-80 arasındaki atış hızıyla dakikada 5-35 litre, günde ise 9000 litre kanı vücuda pompalamaktadır. Her bireyin kalbi yumruğu büyüklüğünde olup kadınlarda ortalama ağırlığı 200-280 gram, erkeklerde ise 250-390 gramdır.¹⁰⁶

Fârâbî kalbi, hareketlerimizi yöneten ve duyu organlarını idare eden yönetici konumundaki organ olarak tanımlamıştır. Ona göre kalp, ülkenin değişik yerlerinden şatosuna bilgilerin getirildiği bir kral gibidir. Kalbin en önemli niteliği ise "irade" yetisine sahip olmasıdır. Bu yeti sayesinde hem eşyanın bilinmesi, hem de istenilen eylemin yapılması mümkün hale gelmektedir.¹⁰⁷ Kur'ân'da bahse konu olan kalp de, yukarıda sözü geçen maddî anlamdaki et parçasından ibaret olmayıp, Fârâbî'nin de vurguladığı şekilde duyu ve fikirlerin kaynağı olan "Rabbanî lâtime" anlamındadır. Ancak bu iki kalp arasında ilgi ve bağlantı kurulmuş; maddî anlamdaki kalbin Rabbanî latife anlamındaki mesken ve mekânı olduğu ileri sürülmüştür. "Manevî kalp olan Rabbanî lâtime, insanın hakikatidir; idrak eden, anlayan ve kavrayan da odur. Bununla birlikte insanlar onunla cismanî kalp arasındaki ilişkiyi anlamada güçlük çekmişlerdir. Bu kalple cismanî kalp arasındaki ilişki renklerin cisimlerle, sıfatlar ve niteliklerin mevsuflarla, bir aracı kullananın araçla veya oturan birinin mekânla ilişkisi gibidir".¹⁰⁸

Organlarımızın yaratılışındaki hikmetlerle ilgili bu tür örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Bunlara dikkat çeken Müslüman ve bazı Batılı düşünürler, insan organlarının yapısındaki nizamın ve birbiriyle olan koordineli çalışmalarının, ancak ilim ve kudret sahibi bir Yaratıcı'nın varlığı ile açıklanabileceği kanaatinde dirler. Bazı bilim adamları ise, bir yaratıcının varlığına başvurmadan bunu açıklamaya çalışmışlardır. Isaac Newton (1643-1727), Albert Einstein (1879-1955) ve Max Planck (1858-1947) gibi önemli bazı bilim adamları, insan ve âlemdeki düzenliliği "mucizevî" bir karakterde kabul edip, bunu kâdir bir Akl'ın işi olarak açıklarlarken Charles Darwin (1809-1882) ve Richard Dawkins (1941-?) gibi bilim adamları ise "doğal seçim"le açıklamaya çalışmışlardır. Müşahedemize konu olan düzenliliğin açıklanmasında "mucize" kelimesini kullanması, Kur'ân'ın ruhuna da uygun düşmektedir. Çünkü

¹⁰⁴ William Paley, "Doğal Teoloji", *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (çev. Cafer Sadık Yaran), Etüt Yay., Samsun 1997, s. 79-81.

¹⁰⁵ Bakara, 2/10, 74; Âl-i İmrân, 3/8, 126, Hac, 22/46.

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gavin Francis, *İnsan Vücuduna Seyahat*, (çev. Şiirsel Taş), Domingo Yay., İstanbul 2017.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Nasr Fârâbî, *Ârâu Ehli'l Medîneti'l Fâdıla ve Mutedâddâtihâ*, (thk. Ali Bû Mulhim), Dâr ve Mektebetu'l Hilâl, Beyrut 1995, s. 83-89.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 3.

Kur'an'da, daha önce de belirttiğimiz gibi, insanı imana götüren bu tür işaretlere "âyet" denilmiştir. İnsan, teemmül ve tefekkür sonucu imana götüren, âlemdeki bu âyetlerdir.¹⁰⁹

Müşahedemize konu olan düzenliliği bazı bilim adamları Allah'ın varlığı ile açıklarken bazılarının Allah'ın varlığına dayandırmadan açıklamasının nedeni ne olabilir? Bilimsel çalışmalarda, insan organlarının fizyolojik ve biyolojik yapısı, çalışma düzenlerinin hangi temel ilkelere göre işlediği ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Ancak bunların Allah tarafından yaratılıp-yaratılmadığı ya da Allah'ın varlığının temellendirilmesi meselesi, metot olarak deney ve gözlemi benimseyen bilimin sınırlarını aşan konulardır. Zira deney ve gözleme konu olan fiziksel alandan ayrılıp, deney ve gözleme konu olmayan alan hakkında yargıda bulunulmaya başlandığında, "metafizik" yapılmaya başlanmış olur. Dolayısıyla bu konudaki karar, bilimsel olmaktan ziyade bir iman meselesidir.¹¹⁰

Kur'an'ın üzerinde tefekkür, derin araştırmalar yapmamızı emrettiği kâinat, arz, semâ, hayvan, insan vb. varlıklar hakkındaki hakikatlerin kavranması ve onlardan gerektiği şekilde yararlanılması genellikle uzmanlık gerektiren hususlardandır.¹¹¹ Bu konulardaki bilimsel araştırmalar, Kur'an'ın anlaşılmasında bize yeni ufuklar ve anlayışlar kazandıracaktır. Bu düstur üzere hareket eden ve Hz. Peygamber'i önder kabul eden Müslümanlar, İslâm coğrafyasını kısa bir zaman zarfında ilim, sanat, tıp, edebiyat ve felsefe merkezi haline dönüştürmüşlerdir. İlâhî mesajın hakikatini kavrayan Müslüman düşünürler, İslâm'ın buyrukları doğrultusunda âlemin keşfine çıkmışlar; Hz. Peygamber'in 'Hikmet, müminin yitiğidir, onu nerede bulursa alır'¹¹² sözünü benimseyerek bilgi ve hikmetin peşine düşmüşlerdir. Böylece İslâm dünyasında pek çok âlim, mütefekkir ve sanatkâr yetişmiş; dünya ilim ve medeniyetine katkı sağlamışlardır.¹¹³

Canlı-cansız tüm varlığın Allah tarafından yaratıldığı sürekli olarak vurgulanan Kur'an'da, bunun dışındaki, başka bir ilâh tarafından yaratıldığı, tesadüf, tabii vb. olarak ortaya çıktığı şeklindeki açıklamalar irrasyonel olarak kabul edilmiştir. Tüm mevcûdatta ve belli bir organda görülen düzen ile intizamın bizi bu hakikati kabule götürdüğü belirtilmektedir. İnsanın çeşitli organ ve niteliklerinin belirli biyolojik süreçlerden sonra kazandığı ve bir müddet sonra bunların fonksiyonlarını yitireceği bildirilerek, insana yaratılmış olduğu gerçeği hatırlatılmakta, böylece Allah'tan başka yaratıcı kabul etmesinin ve kendisini tanrılaştırmasının önüne geçilmek istenmektedir. Hayat, varlık, bilgi, kudret vb. niteliklerinin yetkinlik derecesinde olmadığını idrak eden birey, bunların kendisine ebedîlik ve ölümsüzlük kazandırmayacağını farkına varır. Zira tüm bunlar, sonradan kazanılan ve geçici olan niteliklerdir. Bu hakikat idrak edilemediğinde, Allah kavramı zihinden tamamen çıkartılarak, her şey maddî olana indirgenmekte, bu da insanın ilâhî olanla irtibatı kopartılarak özüne yabancılaşmasına yol açmaktadır.

Netice itibarıyla Allah-âlem-insan ilişkisi meselesinde Kur'an'da ortaya konulan Allah merkezli modelde, insan yaratılmışların en üstünü konumuna yükseltildiği gibi Allah dışındaki varlıklar, korku veya hayranlık saikiyle esrarengiz güçler atfedilerek tapılması gereken şeyler olarak görülmekten çıkartılıp mutlak ilim, hikmet, irade ve kudret sahibi Allah tarafından yaratılıp yönetilen, insanın tasar-

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İFV. Yay., İzmir 1999, s. 269-293; Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, (çev. Tunç Tuncay Bilgin), Kuzey Yay., İstanbul 2009.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 269-293.

¹¹¹ Çetin, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", s. 49.

¹¹² Tirmizî, İlim, 19.

¹¹³ Çetinkaya, "Tefekkür, Tezekkür ve Arınma", s. 38-39.

ruf, emir ve hizmetine sunulan nesnelere konumuna getirilmişlerdir.¹¹⁴ Bu da bizi Kur'ân'da tefekkürün en önemli amaçlarından birinin İslâm'ın tevhid akidesinin kavranılması olduğu sonucuna götürmektedir.

SONUÇ

Kur'ân'da, Allah, âlem ve insan hakkında dile getirilen âyetlerin akli değerlendirilmesi yapılmadan, üzerinde düşünülmeden olduğu gibi kabul edilmesinden ziyade bilgi yetilerimizin etkin olduğu bir iman istenmektedir. Bunun için de insandan bakışını âleme ve kendisi ile ilgili hakikatlere çevirmesi, bunlar üzerinde tefekkür etmesi istenmektedir. Böylece Allah'ın varlık ve yüceliğinin kavranılmasının yanında bilim, sanat, tıp, kültür ve medeniyet alanlarında da kazanımlar elde edilecek, doğaya hâkim olma, dünyayı imar etme güç ve kabiliyeti kazanılmış olunacaktır. Müslümanlar Kur'ân'ın mesajlarını bu doğrultuda anladıkları dönemlerde bilime ve hikmete önem vermişler; ilmi, irfanı, medeniyeti, siyasî ve ekonomik gücü ellerinde tutmayı başarmışlardır. Ancak son dönemlerde Kur'ân'ın bu prensibine gerekli önemin verilmediğini, ezbercilik ve taklitçiliğe kayıldığını görmekteyiz. Aynı ilâhî kitabı kabul etmemize ve aynı kiblegâha yönelmemize rağmen Müslümanlar arasında ruh birliği ve beraberliğinin sağlanamamasının nedenlerinden biri de, Kur'ân'ın bu emrinden uzaklaşmış olunmasıdır. Tefekkürden kaçınılması gerektiğini iddia eden bazı zümreler, dini kendi menfaatleri ve çıkarları doğrultusunda kullanmakta bir beis görmemişler; bunun sonucunda hem maddî hem de manevî yönlerden geri kalmıştır. Bugün yapmamız gereken şey, sadece o günlere özlem duymakla bir yere varılamayacağı muhakkak olduğundan, ilmi ve hikmeti nerede bulursak almak ve o ilmi daha ileriye götürmenin mücadelesini vermek olmalıdır. Kur'ân'ın özüne uygun hareket de bunu gerektirmektedir. İstiklâl Marşı Şairimiz Mehmet Akif Ersoy, bunu şu şekilde dile getirmektedir:

“İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de
Yoksa bir maksat aranmaz mı bu âyetlerde?
Lafz-ı muhkem yalnız anlaşılın Kuran'ın
Çünkü kaydında değil hiçbirimiz mânânın
“Ya açar Nazm-ı Celil'in, bakarız yaprağına
Yahud üfler, geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'ân, şunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için.”¹¹⁵

O halde Müslümanların, Kur'ân'ın ibadetle ilgili emirlerine gösterdikleri hassasiyeti, tefekkür emrine de göstermeleri gerekir. Bu konudaki farklı iddialar nazar-ı itibara dahi alınmamalıdır. Aksi takdirde Kur'ân'da amaçlanan tahkikî iman seviyesine ulaşamayacağı gibi dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyenlerin istismarına açık hale gelinecektir. Bu nedenle dini konularda araştırıp sorgulamayan, ezberci, taklitçi bireyler yetiştirmekten ziyade bilgi elde etme yetilerini sonuna kadar kullanan, soruşturan, muhakeme yeteneği yüksek bireyler yetiştirilmelidir.

¹¹⁴ Sarıoğlu, “Kur'ân'da Akli Tefekkürün Boyutları”, s. 148.

¹¹⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Akpınar Yay., İstanbul 1989, s. 225.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbas*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire 1351/1932.
- Akgün, İbrahim, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2013, sayı: 1, ss. 55-80.
- Aydın, İsmail Hakkı – Değirmenci, Can Hikmet, *Beynin Şifresi*, Girdap Kitap, İstanbul 2016.
- Bayram, Enver, "Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'de Güneş Sistemi ile İlgili Âyetleri Yorumlaması", *Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 15, sayı: 2, ss. 211-234.
- Belgesay, Mustafa Reşit, *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1963.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- Büyükkörükçü, Tahir, "İslâm'da Tefekkür", *İslâm Medeniyeti*, 1967, c. 1, sayı: 1, ss. 6-8.
- Cavanperest, Şüca, "Kur'anda Tefekkürün Umumi Anlamı", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmî Mecmuası*, 2013, sayı: 20, ss. 389-399.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, Tahran 1370/1950.
- Çetin, Mustafa, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1994, sayı: 8, ss. 43-59.
- Çetinkaya, Bayram Ali, "Tefekkür, Tezekkür ve Anınma", *Diyanet*, 2006, sayı: 185, ss. 37-39.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Akpınar Yayınevi, İstanbul 1989.
- Flammarion, Camille, *Popular Astronomy*, trans. John Ellard Gore, United Kingdom: Cambridge University Press, 2014.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitâbu's-Siyâseti'l-Medeniyye el-Mulakkab bi Mebâdii'l-Mevcûdât*, el-Matbaatu'l Kâtulikiyye, Beyrut 1964.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Ârâu Ehli'l Medîneti'l Fâdila ve Mutedâddâtihâ*, (thk. Ali Bû Mulhim), Dâr ve Mektebetu'l Hilâl, Beyrut 1995.
- Francis, Gavin, *İnsan Vücuduna Seyahat*, (çev. Şiirsel Taş), Domingo Yay., İstanbul 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, çev. Serkan Özburun, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Kimyâ-i Saâdet*, (thk. Hüseyin Hidiv Cem), Tahran 1368/1948.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *el-Hikmet-u Fi Mahlûkâtillahi Azze ve Celle*, (Mecmuatü Resail İmam Gazzâlî, 1-7), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, İstanbul 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İtikadda Orta Yol*, (trc. Kemal Işık), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.
- Hewitt, A. Nick - Jackson, Andrea V., *Handbook of Atmospheric Science*, Blackwell Publishing, Oxford 2003.
- Heyet, *İnsan Vücudu*, İstanbul 1979.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru Sâdir Beyrut t.y.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'ânîl-Azîm*, Kahire 1953.
- İbn Manzur, Muhammed İbn Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1956.
- İbn Sinâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah, *Metafizik/ilahiyât*, (Risaleler içinde), (çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu), Kitabiyât Yay., Ankara 2004.
- Kastallani, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdüs-Sârî*, (thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidî), Beyrut 2009.
- Kaya, Mahmut, "Ay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. 4, ss. 182-183.
- Keşanî, Abdürrezzak, *Şerhi-Menâzilüs-Sâirin*, (thk. Ali Şirvani), ez-Zehra, Tahran 1379/1959.
- Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yay., İstanbul 1989.
- Kılıç, Cevdet, "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2001, c. 2, sayı: 5, ss. 117-141
- Kılıç, Sadık, *Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, İzmir 1993.
- , *Kur'an'ı Anlama Sorunu*, İhtar Yay., İstanbul 1999.
- Kutluer, İlhan, "Düşünme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 53-57.
- Memiş, İbrahim, "Kur'an-ı Kerim'de İnsan ve İnsan-Tefekkür İlişkisi", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 2008, sayı: 9, ss. 293-316.
- Paley, William, "Doğal Teoloji", *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (çev. Cafer Sadık Yaran), Etüt Yay., Samsun 1997.
- Ragıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredât Elfazı'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1992.
- Râzî, Hasan b. el-Hüseyin Fahrüddin, *Tefsir-i Kebîr*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2008.
- Reçber, Mehmet Sait, "Tanrı'nın Varlığının Delilleri", *Din Felsefesi El Kitabı*, (ed. Recep Kılıç ve Mehmet Sait Reçber), Grafiker Yay., Ankara 2014.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2008.
- Sarıoğlu, Hüseyin, "Kur'an'da Akli Tefekkürün Boyutları", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 145-154.
- Sülemî, Ebû Abdîrahmân Muhammed b. Hüseyin, *Tefsiru's-Sülemî (Hakâiku't-Tefsîr)*, (thk. Seyyid İmrân), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Tabatabaî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fi Tefsîr'il-Kur'ân*, Defter-i İntişarat-i İslâmî, Kum 1420.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir, *Câmi-ul Beyân fi Tefsîr'il Kur'ân*, (thk. Ebu'l-Hasan eş-Şârânî), Tahran 1373/1953.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan, *Mecme'u'l Beyân fi Tefsîr'il-Kur'ân*, (thk. Ebu'l-Hasan eş-Şârânî), Tahran 1373/1953.
- Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîr'il-Kur'ân'il-Kerim*, M. el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1350/1931.
- Taslaman, Caner, *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Nevâdirü'l-Usûl fi Ma'feti Ehâdisi'r-Rasûl*, İstanbul 1876.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan, *et-Tibyân fi Tefsîr'il Kur'ân*, İhyâit- Turasu'l-Arabî, Beyrut ty.
- Yaran, Cafer Sadık, *İslâm Ahlak Felsefesine Giriş*, DEM Yay., İstanbul 2014.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Zehreveyn Yay., İstanbul 2011.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l Mûnîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.